

UOT(09)

Faiq Ələkbərli

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
faikalekperov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Zeynəddin Şabanov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
zeynaddin.shabanov@gmail.com
DOI:10.30546/ifs.2021.2(37).45

XIX-XX ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TÜRK FƏLSƏFİ VƏ İCTİMAİ FİKİR TARİXİNƏ AİD ÜÇCİLDLİK YENİ ƏSƏR

Xülasə. Məqalədə son üç il ərzində nəşr olunmuş “Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi. XIX-XX əsrlər” adlı əsərin əsas mahiyyətindən və məzmunundan bəhs olunur. Birinci cildi 2018-ci ildə, ikinci cildi 2020-ci ildə, üçüncü cildi isə 2021-ci ildə işıq üzü görmüş bu üçcildlikdə əsas məqsəd XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yerini araşdırmaq, həmin dövrün ictimai-siyasi və mədəni mühitini əks etdirmək olmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixi sistemli, tam şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunmaqla yanaşı, bir çox məsələlər yeni prizmadan dəyərləndirilmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, üçcildliyin əsas xarakterik cəhətlərindən biri də Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin Bütöv Azərbaycan şüuru əsasında araşdırılması olmuşdur. Belə ki, son iki əsrdə bir-birindən ayrı yaşamağa məcbur olan Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycan xalqının fəlsəfi təfəkkürünün, müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, bir bütünün parçası kimi görülməsinin zəruriliyi ehtiva olunmuşdur.

Məqsəd: XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yerini və rolunu araşdırmaq.

Metodologiya: Sistemli yanaşma, fəlsəfi tarixilik metodu, milli fəlsəfi metod.

Elmi yenilik: İlk dəfə olaraq XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixi sistemli və tam şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: fəlsəfə tarixi, Azərbaycan türk mütəfəkkirləri, Quzey Azərbaycan türk fəlsəfəsi, Güney Azərbaycan türk fəlsəfəsi, milli fəlsəfə.

Файк Алекперли

Зейнадин Шабанов

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИЙ НОВЫЙ ТРЕХТОМНИК ПО ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ XIX-XX ВВ.

Аннотация. Книга «История азербайджано-турецкой философской и общественной мысли XIX-XX вв.» опубликована в последние 3 года. В данной статье обсуждается основная суть самой мысли и содержание работы. Первый том был опубликован в 2018 году, второй - в

2020 году, а третий - в 2021 году. Основная цель трехтомника - отразить общественно-политическую и культурную среду того периода. В статье показана история философской и общественной мысли азербайджано-турецких мыслителей, живших в XIX-XX вв., наряду с их систематическим, всесторонним участием в научных исследованиях, оценены с новой точки зрения решение многих вопросов. В частности, в этой трилогии история национальной философии вышла на первый план, отойдя от западных методологий.

В статье отмечается, что одной из главных особенностей трилогии стало изучение истории азербайджано-турецкой философской и общественной мысли на основе целостности азербайджанского сознания. Таким образом, философское мышление народов Северного и Южного Азербайджана, которые были вынуждены жить раздельно в течение последних двух столетий, необходимо рассматривать и как часть единого целого, несмотря на определенные противоречия.

Цель: изучить место и роль азербайджано-турецких мыслителей в истории философской и общественной мысли XIX-XX вв.

Методология. Системный подход.

Научная новизна: впервые систематически и объёмисто раскрыта история философской и общественной мысли азербайджано-турецких мыслителей XIX-XX вв.

Ключевые слова: история философии, азербайджанские и турецкие мыслители, северо-азербайджанская тюркская философия, южно-азербайджанская тюркская философия, национальная философия.

**A NEW WORK IN THREE VOLUMES ON HISTORY
OF AZERBAIJANI TURKIC PHILOSOPHICAL AND
PUBLIC THOUGHT OF THE XIX-XX CENTURIES**

**Faik Alekberly
Zeyneddin Shabanov**

Abstract. The article considers an essence and content of the work titled “History of Azerbaijani Turkic philosophical and public thought, the XIX-XX c.c.”. The main purpose of this work, the first volume of which published in 2018, the second in 2020, and the third one in 2021, is to study a place of Azerbaijani Turkic thinkers lived in the XIX-XX centuries, in history and public thought, to reflect a socioeconomic and cultural environment of that period.

The article shows that side by side with attracting systematic, entirely complete analysis of history of philosophical and public thought of Azerbaijani Turkic thinkers lived in the XIX-XX centuries, many problems were estimated in the new light.

It is noted in the article that one of the main features of three-volume work history of Azerbaijani Turkic philosophy and public thought has been studied grounding as a whole on Azerbaijani consciousness. Thus, despite in recent two centuries there were observed some contradictions in philosophical thinking of Guzey Azerbaijani and Guzey Azerbaijani people forced to live apart, the necessity of comprehending them as a part of one whole is perceived.

Purpose: to study a place and role of the Azerbaijani Turkic thinkers lived in the XIX-XX centuries in history of philosophical and public thought.

Methodology: system approach, method of philosophical history, method of national philosophy.

Scientific novelty: for the first time the history of philosophical and public thought of Azerbaijani Turkic thinkers lived in the XIX-XX centuries has been suggested in a system and complete form.

Keywords: history of philosophy, Azerbaijani Turkic thinkers, Guzey Azerbaijani Turkic philosophy, national philosophy.

Giriş / Introduction

Bu yaxınlarda Azərbaycan türk fəlsəfi fikir tarixinin son dövrləri ilə bağlı olan üçcildlik “Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi. XIX-XX əsrlər” adlı əsər (əsrin müəllifi, eyni zamanda məqalənin müəllifi fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərlidir) elmi ictimaiyyətə və ümumilikdə geniş oxucu kütləsinə təqdim olundu. Əgər nəzərə alsaq ki, bu vaxta qədər “Azərbaycan fəlsəfə tarixi” 4 cildliyinin hələlik yalnız iki cildi işıq üzü görüb, bu kitabların əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Doğrudur, “Azərbaycan fəlsəfə tarixi”nin XIX-XX əsrləri özündə əhatə edəcək 3-4-cü cildlər üzərində işin getdiyi barədə məlumatlar var. Ancaq faktiki olaraq həmin kitabların ortada olmadığı bir dövrdə bu mühüm işin görülməsinə başlamaq təsadüfi deyildir.

Bu baxımdan kitabın birinci cildinin nəşr olunmasının elm-mədəniyyət aləmində ciddi əks-səda doğurması, kitabla bağlı həm İnstitut daxilində, həm də ondan kənarında diskussiya xarakteri daşıyan müzakirələrin keçirilməsi təbii idi. Kitabın bu qədər əks-səda doğurması onun adının, həm də mahiyyətinin türk mədəniyyəti, türk fəlsəfəsi ilə bağlılığı olmuşdur. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, kitabın “Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi” adlandırılması və kitabın məzmununda türk dünyagörüşünün önə çəkilməsi bəzilərinin narahatlığına səbəb olmuş, bunu millətçilik kimi izah edənlər belə tapılmışdır.

Xüsusilə, kitabın ilk cildinin giriş bölümündə Azərbaycan xalqının nüvəsində, o cümlədən fəlsəfi dünyagörüşündə türk faktorunun dayanmasının önə çəkilməsi bəziləri tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Halbuki diqqətli oxucu kitabın birinci cildinin giriş bölümünü diqqətlə incələdikdə görür ki, müəllif yerli və xarici ədəbiyyatlarda Azərbaycan xalqını bir neçə xalqın qarışığı kimi təqdim olunub, onun fəlsəfəsinin də hibrid bir xalqın fəlsəfəsi kimi verilməsinə etiraz etmişdir. Kitabda göstərilir ki, Azərbaycan xalqının da, onun fəlsəfəsinin də nüvəsində türk faktoru dayanır. Bu anlamda bəzi müəlliflərin, Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi, Azərbaycan xalqını irandilli, qafqazdilli və türkdilli xalqların qarışığı kimi qələmə verib, daha sonra da onun fəlsəfi fikir tarixini də bu fonda təqdim etməsi qətiyyənlə doğru deyildir. Bizcə, Azərbaycanda (özü də Bütöv Azərbaycanda) irandilli, qafqazdilli etnosların varlığı inkar olunmasa da, buradakı fəlsəfi fikir tarixi qədim dövrlərdən günümüzədək, əsasən türk fəlsəfəsi və türk mütəfəkkirləri ilə bağlı olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

XIX əsr Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin əsas mahiyyəti və məzmunu

Birinci cildə Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin inkişaf yolları üç istiqamətdə təhlil edilmişdir:

1. Azərbaycanda Şərq-İslam-türk mədəniyyəti və fəlsəfəsinin davamı, sxolastik fəlsəfədən dünyəvi fəlsəfəyə, dini təfəkkürdən dünyəvi təfəkkürə dönüş: Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Zeynalabdin Şirvani, Qasım bəy Zakir, Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Əbülqasim Nəbati, Heyran xanım, Əbuturab Axundov, Mir Həməzə Nigari və başqaları.

2. Azərbaycanda Qərb-Avropa mədəniyyəti və fəlsəfəsinin təşəkkülü, avropaçılıq təsirindən radikal-inqilabçı fəlsəfəyə doğru: Mirzə Şəfi Vazeh, Tahirə (Zərintac) Qürrətul-Eyn, Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Zeynalabdin Marağalı və başqaları.

3. Azərbaycanda Şərq-İslam-türk mədəniyyəti və Qərb-Avropa mədəniyyətinin “sintezi” problemi və həll yolları: Cəmaləddin Əfqani, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Əbdürrəhim Talıbzadə və başqaları [24, s. 9-11].

Kitabın birinci cildinin ilk fəslində Qacarlar dövlətində, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuş, bir sıra yeni mülahizələr ortaya qoyulmuşdur. Yeni mülahizələr isə ondan ibarətdir ki, Qacarlar dövlətinə, o cümlədən də Əfşarlar dövlətinə “İran” adı altında düşmən kimi baxmaq, onun dövlət başçılarını düşmən gözündə görmək kökündən yanlışdır [7, s.476-477]. Çünki həmin dövlətlərin əsas qurucusu olan qacarlar və əfşarlar

Azərbaycan türkləri olduğu üçün onların qurduğu dövlətlər də Azərbaycan türklüyü, başqa sözlə, azərbaycanlılıq və türklüklə bağlı olmuşdur. Səfəvilər kimi, Qacarları da, bir çox tarixçilər, o cümlədən Qarabağnamə müəllifləri Qızılbaşlar kimi qeyd etmişlər ki, Qacarlar dövləti də, birmənalı olaraq, özünü onun varisi olaraq görmüşdür [14, s.86; 15, s.39]. Bu anlamda XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları uğrunda müharibələr Rusiya-İran deyil, Rusiya-Qacarlar arasında getmiş, bu müharibələrin sonunda da Qacarlar dövləti yalnız Azərbaycanın quzeyini deyil, bütövlükdə Güney Qafqazı itirmişdir [27, s.263]. Üstəlik, zamanla Qacarlar dövləti İslam şiəçiliyi pərdəsi altında Böyük Britaniya, çarlıq Rusiyası tərəfindən farslaşdırılmağa çalışılmışdır. Bununla da Ağa Məhəmməd şah Qacarı, daha sonra Abbas Mirzənin dövlət daxilində həyata keçirmək istədiyi islahatlar yarımçıq qalmışdır [19, s.116; 40, s.21].

Eyni zamanda kitabın müəllifinə görə, Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasını XIX əsrin ikinci yarısı ilə bağlamaq, üstəlik onu türk nüvəsindən uzaq tutmaq qətiyyəən doğru deyildi. Belə ki, 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabında XIX əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, xüsusilə Azərbaycan türklərinin milli istiqlal mücadiləsi yolunda daha sıx şəkildə birləşməyə başlamaları Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da, dünyada yeni bir millətin təşəkkülü kimi dəyərləndirilməkdədir [8, s.331]. Müəllifə görə, məsələnin bu cür qoyuluşu, yəni SSRİ dövründə “Azərbaycan milləti”nin təşəkkülünün ortaya atılmasında əsas məqsəd Azərbaycan türklərinin keçmişinin üstündən xətt çəkmək olmuşdur. Başqa sözlə, çar Rusiyası Azərbaycan türklərinin tarixini, dilini, mədəniyyətini imperiya maraqlarına uyğun metodla saxtalaşdırdığı kimi, onun davamçısı olan Sovet Rusiyası da eyni mahiyyətli, ancaq fərqli bir üsulla bu işi davam etdirmişdir.

Kitabın birinci cildinin ikinci fəslində isə XIX əsr Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin Şərq mədəniyyəti, o cümlədən də əsasən İslam mədəniyyəti və türk mədəniyyəti-fəlsəfəsi ilə bağlılığı tədqiq olunub. Burada göstərilir ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin dini-fəlsəfi məsələlərlə müqayisədə ictimai-siyasi problemlərə diqqət yetirməsi təsadüfi olmamışdır. Bu dövrdən etibarən fəlsəfənin əsas məsələsindən daha çox ictimai-siyasi mövzulara diqqətin artmasına səbəb müsəlman xalqlarının, onlara aid dövlətlərin tənəzzülü ilə bağlı olmuşdur [24, s.92-93].

Müəllifə görə, XIX əsrdə yenidən: 1) dünyəvi mahiyyətli İslam dininə, 2) milli-mənəvi xüsusiyyətlərə və 3) yenilikçi - azad ruhlu fəlsəfi məsələlərə qayıdış məsələsində Azərbaycan türk mütəfəkkiri Abbasqulu Ağa Bakıxanov ilk yerlərdən birini tutur. Həmin dövrdə yaşamış Seyid Əbülqasim Nəbati də, A.A.Bakıxanov kimi, İslam dininin şiə məzhəbinin təsiri dairəsində olsa da, ümumilikdə, dünyagörüş baxımından İslam dininin dünyəvi-yenilikçi-hürr mahiyyətini dərindən dərk etmiş [31, s.4], milli kimliyini dini kimlikdən fərqləndirməyi bacarmış və ən əsası, yenilikçi ruhlu bir mütəfəkkirimiz olmuşdur. Eyni zamanda, bu dövrdə Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında da feodal cəmiyyətində baş verən dini fanatizmin, dini mövhumatın tənqidi ilə yanaşı, milli dəyərlərə sədaqət və yeniləşməyə meyillilik də olmuşdur.

Müəllif doğru qeyd edir ki, XIX əsrə qədər İslam Şərqi xalqlarının, onlara aid dövlətlərin tənəzzül içində olması çox da hiss olunmur, eyni zamanda bunun müqabilində Qərb dövlətlərinin inkişafı isə çox da nəzərə çarpmırdı. Ancaq müsəlman ölkələri arasında böyük dövlətlər hesab olunan Osmanlı və Qacarların, o cümlədən digər müsəlman dövlətlərinin bütün sahələrdə (hərbi, iqtisadi, texnoloji və s.) geriləməsi müqabilində Qərb dövlətlərinin tərəqqi etməsi ictimai-siyasi ya da sosial-fəlsəfi məzmunlu əsərləri daha aktual etməyə başladı. Bu baxımdan Bakıxanovun, Zakirin, Vazehin, Nigarinin, Nəvvabın, Ə.Axundoğlunun və başqa mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığında fəlsəfənin əsas məsələləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi ya da sosial fəlsəfəyə aid məsələlər də mühüm yer tutmuşdur [24, s.498].

Burada göstərilir ki, Azərbaycanda Şərq-İslam-türk mədəniyyəti və fəlsəfəsinin davamçıları arasında sxolastik fəlsəfədən dünyəvi fəlsəfəyə, dini tənəzzüldən dünyəvi tənəzzürlə dönüş (A.A.Bakıxanov, H.Z.Şirvani, Q.Zakir, M.M.Nəvvab, S.Ə.Nəbati, Ə.Axundoğlu, Nigari və başqaları) arasında müəyyən fərqliliklərin olması danılmazdır. Əslində XIX əsrdə Azərbaycan türk

mədəniyyətinin və fəlsəfəsinin təşəkkülündə sxolastik fəlsəfi təfəkkürdən dünyəvi fəlsəfi təfəkkürə döndüşdə ortaya çıxan ziddiyyətlər, fərqliliklər onun yeni bir mərhələyə keçməsinin təməlini qoymuşdur. Başqa sözlə, artıq Bakıxanovların, Zakirlərin, Nigarilərin, Nəbatilərin dini, sufi görüşləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi və sosial fəlsəfəyə daha çox diqqət yetirmələri, üstəlik lokal-ehkamçı-mühafizəkar qüvvələri tənqid atəşinə tutmaları doğrudan da yeni bir mərhələyə keçidə mühüm təkan vermişdir. Bizcə, bütün bunlar Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrində sxolastik fəlsəfi təfəkkürdən dünyəvi fəlsəfi təfəkkürə keçiddə birinci inkişaf yolu olub lokal-ehkamçı-mühafizəkar dünyagörüşünə müəyyən qədər qarşı çıxması və Qərb mədəniyyətinə isə həddən artıq ehtiyatlı yanaşması xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmişdir.

Kitabın birinci cildinin ikinci fəslində o da qeyd olunur ki, ilk dövrlərdəki fəlsəfi inkişaf yolu özü ilə bərabər daha iki fəlsəfi xəttin meydana çıxmasına təkan vermişdir. Həmin fəlsəfi inkişaf yollarından biri Azərbaycanda Qərb-Avropa mədəniyyəti və fəlsəfəsinin təşəkkülü ilə bağlı olub avropaçılıq təsiri altında radikal-inqilabçı fəlsəfənin ortaya çıxması ilə müşayiət olunmuşdur. Müəllifə görə, Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində bu fəlsəfi inkişaf yolunu tutanlar (Mirzə Şəfi Vazeh, Tahirə (Zərintac) Qürrətul-Eyn, Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Zeynalabdin Marağalı və başqaları) bir tərəfdən Şərq-İslam-türk mədəniyyətinə-fəlsəfəsinə münasibətdə ifrat tənqidi baxışları ilə yanaşı, Qərb mədəniyyətinə isə həddən artıq aludəçiliyi ilə seçilmişlər. Hər halda onlardan bəziləri: Vazeh, Vəzirov, Marağalı [30, s.9-10] və başqaları İslam dininə, milli mədəniyyətə münasibətdə nisbətən tənqidi mövqe tutduqları halda, digərləri, məsələn, Axundzadə, Kazımbəy açıq - aşkar şəkildə əsasən İslam fəlsəfəsinə, qismən də türk mədəniyyətini-fəlsəfəsinə ifrat formada tənqid edərək [4, s.128; 5, s.212], bunun müqabilində Qərb mədəniyyətini və onun tərkib hissəsi kimi Hind-Ari mədəniyyətini təbliğ etmişlər.

Müəllifə görə, XIX əsrdə Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrini özündən əvvəlki iki inkişaf xətti ilə müqayisədə daha dolğun şəkildə əks etdirənlər Şərq-İslam-türk mədəniyyəti ilə Qərb-Avropa mədəniyyəti arasında orta nöqtələri tapıb “sintez” etməklə bu problemləri həll etmək istəyən mütəfəkkirlərimiz (C.Əfqani, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Əbdürrəhim Talıbzadə, Ə.Gorani və başqaları) olmuşlar. Müəllifə görə, fəlsəfi fikrin inkişafında “orta” və “rasional” düşüncədən çıxış etməkdə ən böyük pay sahibi C.Əfqani və H.Zərdabi olmuşdur [28, s.32]. Çünki həmin dövrdə, indi olduğu kimi, müsəlman ölkələri xalqlarının antiislam, antiinsani qüvvələrə qarşı qoya biləcəyi iki əsas silahı var idi: 1) İslam dini ya da İslam fəlsəfəsi; 2) milli özünüdərk ya da milli oyanış. Ancaq biz onu da yaxşı bilirik ki, antiislam, antiinsani qüvvələrin hər iki məsələdə, özünəməxsus planları var idi. Məsələn, antiislam, antiinsani qüvvələr İslam dini məsələsində, xüsusilə də türklər, farslar və ərəblər arasında bir-birindən tamamilə fərqli olan təbliğat aparmışlar.

Müəllif bütün bunların sonucu olaraq hesab edir ki, XIX əsr Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində ən doğru yol üçüncü inkişaf yolunun təmsilçilərinə (Əfqani, Zərdabi, Talıbzadə və b.) məxsus olmuş, XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə bu yolu Hüseyinzadələr, Rəsulzadələr, Topçubaşovlar, Yusifbəylilər, Ağaoğlular və başqaları davam etdirərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin timsalında müəyyən qədər də olsa, öz məntiqi yekununa çatdırıb bilməmişlər. Əlbəttə, XX əsrin əvvəllərində və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan türk mütəfəkkirləri arasında bu yeganə xətt olmamış, digər inkişaf yollarına da ciddi meyillər olmuşdur [24, s.504].

XX əsr Quzey Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin əsas mahiyyəti və məzmunu

“Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi. XIX-XX əsrlər” adlı üçcildliyin ikinci cildində isə XX əsr Quzey Azərbaycan türk fəlsəfi fikrinin inkişaf yollarından və bu fəlsəfi fikrin tanınmış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərindən bəhs olunur. Müəllif bu cildə Quzey Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin inkişaf yollarını üç istiqamətdə təhlil edib:

1. Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideya cərəyanları: türkcülük/azərbaycançılıq, müasirlik və islamçılıq (Ə.Hüseyinzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, F.B.Köçərli, Ə.Topçubaşov, M.B.Məhəmmədzadə, Ü.Hacıbəyli, N.Yusifbəyli, H.Bayqara və başqaları).

2. Marksizm-leninizm ideologiyası: milli təmayülçülük və beynəlmiləçilik (N.Nərimanov,

S.M.Əfəndiyev, R.Axundov, H.Hüseynov, C.Nağıyev və başqaları).

3. Milli maarifçilik fəlsəfəsi: realizm və romantizm (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi və başqaları) [25, s.5-26].

Kitabın ikinci cildinin ilk fəslində də öncə, XX əsrdə Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni mühiti milli metodologiya və obyektiv şəkildə hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə də Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulana qədərki müstəmləkəçilik və Cümhuriyyət dövrü bütün yönleri ilə ələ alınmışdır. Həmin dövrdə Quzey Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi və fəlsəfi-mədəni cərəyanlar (türkçülük, islamlıq, sosial-demokratizm, liberalizm, milli maarifçilik, demokratik maarifçilik və b.) təhlil edilmişdir [25, s.27-53]. Daha sonra kitabda Quzey Azərbaycanın 1920-1991-ci illərdə mövcud olan sosial-siyasi və mədəni mühitinə ətraflı nəzər salınmış, bu dövrdəki problemlərə (milli sosializm, beynəlmiləl sosializm, milli məsələ, dissidentlik və s.) diqqət yetirilmişdir [25, s.54-85].

Kitabın bu cildinin ikinci fəslində isə XX əsr Quzey Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin irsindəki dörd problem: 1) Türklük (türk dünyagörüşü); 2) İslamlıq (İslam dini); 3) Sosial-demokratiya (marksizm); 4) İnsanlıq (İnsan problemi) tədqiqatına cəlb edilmiş, onların hər biri fəlsəfi, ən azından sosial - fəlsəfi və siyasi- fəlsəfi araşdırılmış və bütün bunların fonunda Quzey Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin irsinə geniş yer ayrılmışdır.

Müəllifə görə, türklük ya da türk dünyagörüşü heç də bir çoxlarının indiyə qədər şüurlarımıza yanlış olaraq yeritdiyi kimi, yalnız bir milliyyətçilik ya da millətçilik məsələsi deyildir. Türklük özü fəlsəfi bir dünyagörüş olmaqla ideyadır, təlimdir, məfkurədir. Ələkbərliyə görə, bunu bir qədər dolğun formada Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi, ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində ifadə edə bilmişdir [25, s.295-300]. Yəni Nizami Gəncəvinin sözü ilə Rəsulzadə də ifadə etmişdir ki, əslində türklük, hər şeydən öncə, bir türk fəlsəfəsi və türk dünyagörüşüdür [41, s.169-176]. Əlbəttə, Rəsulzadədən öncə böyük mütəfəkkirimiz, filosofumuz Əli bəy Hüseynzadənin türk ya da Turan fəlsəfəsinə aid çalışmaları da qətiyyənlə gözdən keçirilməlidir [25, s.149-186]. Hüseynzadənin çox böyük ustalıqla islamlıq fəlsəfəsi ilə yanaşı, türklük/Turançılıq fəlsəfəsini yenidən gündəmə gətirməsində rolu əvəzsizdir [20, s.151-153]. Onlarla yanaşı, türk fəlsəfəsini ifadə edənlər arasında Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və başqa bilgələrimizin də mühüm rolu olmuşdur. Məhz Hüseynzadələrin, Rəsulzadələrin, Ağaoğluların, Cavidlərin, Şaiqlərin və başqalarının verdikləri misilsiz əmək sayəsində son əsrlərdə unudulmuş türk fəlsəfəsi, Tanrıçılıq fəlsəfəsi, türk dünyagörüşü ortaya qoyulmuş, onun milliyyətçiliyin, millətçiliyin, islamçılığın və digər ideyaların kölgəsində qalmasına yol verilməmişdir [25, s.854].

Müəllifin fikrincə, bu məsələ ilə bağlı təəssüf doğuran hal odur ki, onların sonrakı davamçıları türk fəlsəfəsini, türk dünyagörüşünü yetərincə ortaya qoya bilmədilər. Türkçülüyn, Turançılığın davamçıları əsasən türklüyü milliyyətçilik, vətənçilik ya da qan-gen anlamında başa düşüb (bilərəkdən ya da bilməyərkədən) yalnız bu yöndə inkişaf etdirdilər. Xüsusilə də Türkiyədəki türkçülərin (türk-İslam məfkurəsinin daşıyıcılarının) xeyli bir qisminin “türklük bədənimiz, islamlıq ruhumuzdur” kimi yanlış mülahizəsi, bugünkü Azərbaycan türk aydınlarının xeyli bir qisminə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Halbuki Hüseynzadələr, Rəsulzadələr, Ağaoğlular, Cavidlər, Şaiqlərin dünyagörüşündə türklük bir bədən, gen-qan məsələsindən daha çox fəlsəfədir, dünyagörüşdür, ideyadır [25, s.854].

Müəllif hesab edir ki, türklüyün bir fəlsəfə, ideya, dünyagörüş olmasını ortaya qoymaq üçün, ilk növbədə, onu dinlər, o cümlədən də İslam dini çərçivəsində məhdudlaşdırmaqdan vaz keçməliyik. Nə zamana qədər türklüyü ancaq İslam dinindən, xristianlıq dinindən, buddizm dinindən sonra, yəni ikinci olaraq görəcəyiksə, təbii olaraq onu, ən yaxşı halda, milliyyətçilik (yəni bədənin daşdığı gen-qan), milli kimlik kimi başa düşüb çox uzağa gedə bilməyəcəyik. Bir çoxları hesab edirlər ki, türklüyü bir ideya, fəlsəfi təlim, dünyagörüş kimi qəbul etməklə səmavi dinləri, xüsusilə də İslam dinini (çünki türk xalqlarının əksər qismi istər inançlı, istərsə də formal olaraq müsəlmandırlar) inkar edib Allah ideyasına qarşı çıxmış oluruq. Bizcə, bu cür düşüncənin heç bir əsası yoxdur və ola da

bilməz. Çünki türklüyü ancaq İslamla ya da xristianlıqla bağlamaq, əslində, onun İslama və xristianlığa qədər bir bədəndən ibarət olub ruhsuz yaşaması anlamını qəbul etməkdir. Hesab edirik ki, bunun belə olmadığını anlamaq üçün XX əsr Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin (Hüseynzadə, Rəsulzadə, Cavid, Ağaoğlu və b.) fəlsəfi və ictimai fikir tariximizə aid əsərlərini oxumaq yetərlidir [25, s.855].

Kitabın ikinci cildindəki Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin islamlıq ideyasına münasibəti məsələsinə gəlincə, müəllif hesab edir ki, İslam dininin dövrünün şərtlərinə görə dəyərləndirilərək onda islahatlar aparılmasının zəruriliyi məsələsində də 20-ci əsrdə yaşamış Azərbaycan türk aydınlarının əməyi danılmazdır. Hələ XIX əsrdə bu işə başlamış C.Əfqaninin, H.Zərdabinin və başqa bilgələrimizin ideyalarını çox doğru şəkildə davam etdirən və tamamlayan Hüseynzadələr, Ağaoğlular, Rəsulzadələr, Məhəmmədzadələr, Cavidlər oldular. Onların əsas vəzifəsi müsəlman türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri arasında ifrata yuvarlanmış islamlığın yenidən nəzərdən keçirilib öz ilkin çərçivəsinə və mahiyyətinə qaydırılması (yəni əlavələrdən arındırılması), eyni zamanda mövcud şərtlərə (hazırkı dövrün tələblərinə) uyğunlaşdırılması olmuşdur... Bizcə, islamlıq ideyasının yenidən sərf-nəzərdən keçirilməsi, onda ciddi islahatların aparılması məsələsində ən doğru və mötədil yolu məhz Azərbaycan türk aydınları və dövlət xadimləri tutmuşlar. Hər halda bu məsələdə Nadir şah Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Abbas Mirzə, Mirzə Tağı xan, C.Əfqani, H.Zərdabi və başqaları ilə yanaşı, XX əsrdə də bu yolu daha çox uğurla davam etdirən Ağaoğlu, Hüseynzadə, Rəsulzadə, Məhəmmədzadə, Cavid, Şaiq, Səhhət və başqaları olmuşdur. Məsələn, Ağaoğlu əvvəlcə bütün müsəlman xalqları (ərəb, fars, türk, urdu və b.) “İslam millətçiliyi” ideyası ətrafında toparlamağa çalışsa da, daha sonra bir az da gerçəkçi yol tutaraq türklüklə islamlıq dünyagörüşləri arasındakı ziddiyyətlər arasında uzlaşdırıcı yol aramaqla, üzünü daha çox müsəlman türklərinin milli oyanışına çevirmişdir [25, s.187-240]. Etiraf etmək lazımdır ki, XX əsrdə islamlıq fəlsəfəsini bütün müsəlman xalqlarının birliyi anlamında xarakterizə etməyə çalışan Ağaoğlunun çox keçmədən üzünü əsasən müsəlman türk xalqlarına tutmasına əsas səbəb islamlıq məsələsində, əsasən, farslarla ərəb aydınlarının, onun bu mücadiləsinə rəğmən birləşdiricilikdən daha çox ayrıcalıq mövqe tutmaları olmuşdur [3, s.16-17; 2, s.191]. Məhz bunu zaman-zaman daha dərinlən dərk etməsinin nəticəsi olaraq ömrünün daha kamil çağlarında Ağaoğlu islamlıq ideyasını əvvəlki qətiyyətlə müdafiə etməmişdir [1, s.28-29; 25, s.856].

Müəllifə görə, Ağaoğlundan fərqli olaraq Hüseynzadə islamlıq ideyasını vaxtında real dəyərləndirmiş, onun türk xalqlarının həyatında oynadığı rolun çərçivəsini daha doğru cızmağa çalışmışdır. Hər halda bütün yazılarında islamlığa böyük dəyər verən Hüseynzadənin bütün bunlarla yanaşı, türk dünyagörüşünü açıq-açıqlığına təbliğ etməsi, türklüyün dinlərlə məhdudlaşdırılmasının əleyhinə çıxması təsadüfi deyildi. Deməli, Hüseynzadə nə qədər mömin bir müsəlman olsa da, bir o qədər də inancılı bir türk bilginini idi. Başqa sözlə, Hüseynzadə üçün İslam dini bir dünyagörüşü olduğu qədər türklük, Turançılıq ondan az olmayacaq qədər bir inanc, fəlsəfi təfəkkür idi. Bunu anlamaq üçün Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” başlıqlı silsilə yazılarını oxumaq yetərlidir [21, s.129]. Çünki Hüseynzadə bu əsərində çox incə şəkildə türklüyün yalnız bədən, gənqan daşıyıcısı anlamındakı milliyyətçiliyi deyil, eyni zamanda tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxan bir dünyagörüş, bir fəlsəfə olduğunu da ortaya qoymuşdur. Bir sözlə, Ağaoğlu islamlığın tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfəsini ortaya qoyduğu bir zamanda Hüseynzadənin türklüyün tarixini, fəlsəfəsini, mədəniyyətini ortaya qoyması, bizcə çox şeyi ifadə edir [25, s.857].

Müəllif hesab edir ki, türklük, islamlıqla yanaşı, sosial-demokratiya (marksizm) təlimində də Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin, çox böyük ölçüdə olmasa da, müəyyən qədər özünəməxsusluqları olmuşdur. Hər halda islamlıqla sosial-demokratiya, türklüklə sosial-demokratiya arasında oxşarlıqlar və ziddiyyətləri ortaya qoymağa çalışanlar yenə də Hüseynzadələr, Ağaoğlular, Rəsulzadələr, Nərimanovlar idilər. Bizcə, sosial-demokratiyanın dini və milli özünəməxsusluqlarla uzlaşdırılması məsələsində daha çox uğurlu yol cızan M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Onun milli həmrəylik (solidarizm) ideyası ilə bağlı düşüncələri marksizmlə bağlı gəlmişdi mülhazələrin yekunu idi [38, s.58-59; 25, s. 293-295]. Eyni zamanda, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da bu və ya digər formada Marksın

ideyalarına bağlı, yəni rus bolşevizmindən uzaq sosial-demokratiya haqqında gəldikləri qənaətlər daha rasionel xarakter daşımışdır. Ancaq marksizmin istər dinlərə, istərsə də millətlərə münasibətdə ifratlaşdırılması, üstəlik ailə dəyərlərinə münasibətdəki nöqsanları onlar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilməmişdir.

Müəllif hesab edir ki, türklük, islamlıq, sosial-demokratiya və digər ideyalar, təlimlərlə yanaşı, Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin əsas problemlərindən biri İnsanlıq fəlsəfəsi olmuşdur. Ələkbərlinin fikrincə, İnsanlıq fəlsəfəsi Azərbaycan türk aydınları üçün bir qırmızı xətt üzərində inkişaf etmişdir. İnsanlıq fəlsəfəsi ideyası ilə bağlı biz yalnız Hüseynzadələr, Ağaoğlular, Rəsulzadələr deyil, onlarla yanaşı Cavidlər [11, s.58; 12, s.69], Səhhətlər [43, s.34], Şaiqlər [46, s.13], Köçərililər, Hadilər [16, s. 24-25] və başqalarının da adlarını çəkməyə bilərik. Bizcə Azərbaycan türk bilgələrinin türklük, islamlıq, sosial-demokratiya, liberalizm və başqa təlimlərlə yanaşı, İnsanlıq üzərində də dayanmaları təsadüfdən çox zərurətlə bağlı olmuşdur. Hər halda bu təlimlərin özü bu və ya digər formada insanlığın təbliği üzərində qurulmuşdur. Sadəcə, onlar müxtəlif səbəblərə görə siyasiləşdiyi, hətta dövlətçilik fəlsəfəsinin bir parçasına çevrildiyi üçün insanlıq məsələsinin ayrıca dəyərləndirilməsi, bəzi mütəfəkkirlərimizin fikrincə, daha məqsədəuyğun olmuşdur. Başqa sözlə, Dünya, Yaradan, Cəmiyyət və İnsanla bağlı olan fikir və düşüncələrini bir çox səbəblərə görə türklük, islamlıq, sosial-demokratiya və digər təlimlər üzərindən ifadə edə bilməyən bəzi aydınlarımız bunu insanlıq çərçivəsində əks etdirməyə çalışmışlar.

XX əsr Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin əsas mahiyyəti və məzmunu

Kitabın üçüncü cildində XX əsr Güney Azərbaycan türk fəlsəfi fikrinin inkişaf yollarından və bu fəlsəfi fikrin tanınmış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərindən bəhs olunur. Müəllif burada Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin inkişaf yollarını üç istiqamətdə təhlil etmişdir:

1. Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyaların sintezi (Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri, Məhəmməd Biriya, Firudin İbrahimi, Tağı Ərani, Tağıxan Rəfət, Əlirza Nabdil və başqaları).
2. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar (M.Ə.Şəbüstəri, M. Tərbiyyət, M.Şəhriyar, Səhənd, H.Billuri, Həbib Sahir, Həmid Nitqi, Əli Təbrizli, M.Zehtabi, Cavad Heyət və başqaları).
3. İslam fəlsəfəsi və islamçılıq (Əbülqasim əl-Xoyi, M.Təbatəbai, M. Şəriətmədari, M.Cəfəri, Cəfər Sübhani və başqaları) [26, s.5-19].

Üçcildliyin üçüncü cildinin ilk fəslində dövrün ictimai-siyasi, mədəni-fəlsəfi mənzərəsi hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Müəllif, kitabda Güney Azərbaycanın, bütövlükdə İranın ictimai-siyasi və mədəni mühitini çox zəngin mənbələrə əsaslanaraq ətraflı təsvir edib. Həm Quzey Azərbaycanda, həm Güney Azərbaycanda, həm də Türkiyədə son dövrün müasir tələbləri baxımından yazılan əsərlərin əksəriyyətini incələyib, onlardan iqtibaslar gətirib, istinad edib. Müəllif vaxtilə yazılmış əsərlərə, o cümlədən 7 cildlik "Azərbaycan tarixi"nə, keçmiş konsepsiyalara da cəsarətlə öz münasibətini bildirib.

Bu kitaba qədər Azərbaycanın Güneyində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid nəinki ümumi (Bütöv Azərbaycan), heç xüsusi (Güney Azərbaycan) əsərlərə də rast gəlmək mümkün deyil. Sadəcə, Azərbaycanın Güneyində son iki əsr Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid yalnız ayrı-ayrı tədqiqatlar olmuşdur. Şübhəsiz, Azərbaycanın Güneyində fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin daha dərin və əhatəli şəkildə tədqiqatlara cəlb olunmaması təsadüfi olmuş, həm İran Pəhləvilər, həm də İran İslam rejimlərinin bu məsələdə Azərbaycan türklüyünə və onun mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə şovinist, irqçi basqıları, təqibləri, bir sözlə, assimilyasiya siyasəti mühüm rol oynamışdır [26, s.10-11].

Bu baxımdan XX əsr Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrinə Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm və s.), İran mədəniyyəti, irançılıq (zərdüştlük, farsçılıq) və İslam fəlsəfəsi (İslam dini, şiəçilik) xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Deməli, XX əsrdə Azərbaycan türk aydınlarının irsində əsas məsələ türk dünyagörüşü, türk mədəniyyəti ilə qərbçilik, irançılıq və islamlığa (o cümlədən şiəliyə) münasibətdə milli fəlsəfəni nə dərəcədə ifadə etmələri olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan türk mütəfəkkirləri son əsrlərə, xüsusilə də XX əsrə qədər daha çox türk dünyagörüşü, türk fəlsəfəsi ilə İslam fəlsəfəsi, islamçılıq, İran fəlsəfəsi, irançılıq arasında uzlaşmalara çalışıb, bu yolda müxtəlif dini-fəlsəfi, siyasi fəlsəfi cərəyanlar ortaya qoyduqları halda, son yüzillikdə Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm, pozitivizm və s.) də əsas fəlsəfi və ictimai-siyasi problemə çevrilmişdi.

Üçüldükdə Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrində Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsinin (sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm və s.) yerini və rolunu, eyni zamanda bu fəlsəfəyə meyilli Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin irsi tədqiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Qərb mədəniyyəti, Azərbaycanın quzeyindəki mütəfəkkirlərimiz kimi, Azərbaycanın güneyindəki aydınlarımızın şüurlarına, onların yaradıcılıqlarına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, Avropada meydana çıxaraq dünyaya yayılan sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm kimi cərəyanlar XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətində, o cümlədən Azərbaycanın güneyində geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın güneyində Qərb cərəyanları arasında ən populyarı sosial-demokratizm olmuş, bu təlim uzun müddət Azərbaycan türk mütəfəkkirlərindən xeyli bir qisminin dünyagörüşündə əsas yer tutmuşdur. Qərb mədəniyyətinə, o cümlədən sosial-demokratizm cərəyanına meyil göstərən aydınlarımızdan Ş.M.Xiyabani, T.Rəfət, T.Ərani, S.C.Pişəvəri, M.Biriya, Ə.Oxtay və başqaları bəzən onları həddən artıq ideallaşırsalar da, əsasən türklük, müəyyən qədər də islamlıq düşüncələrindən tamamilə uzaqlaşmayıblar. Ancaq bütövlükdə sosial-demokratizm cərəyanında milli-dini dəyərlər arxa plana keçirilib, sinfi məsələ ön plana çıxarıldığı üçün bütün bunlar Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinə də ciddi təsir göstərmişdir. Şübhəsiz, sosial-demokratizmlə müqayisədə, Rusiyada bir qədər fərqli formada ortaya çıxan marksizm-leninizmin milli-dini məsələlərə daha radikal yanaşması da burada mühüm rol oynamışdır. Çünki Azərbaycanın quzeyində olduğu qədər olmasa da, Azərbaycanın güneyində də uzun müddət Sovet Rusiyasına aid marksizm-leninizm təlimi aparıcı mövqe tutmuşdur.

Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrində milli fəlsəfənin, eyni zamanda milli fəlsəfəmizə fars mədəniyyəti, irançılığın (zərdüştlük, farsçılıq) təsiri də tədqiq edilmişdir. Milli fəlsəfi və ictimai fikir XX əsrə qədər olduğu kimi, XX əsrdə də daha çox irançılıq və islamçılıqla münasibətlər əhatəsində özünü ifadə etmişdir. Əslində, milli fəlsəfi və ictimai fikrin XIX əsrdən geniş yayılan Qərb mədəniyyətinə, Qərb fəlsəfəsinə münasibəti ilə, irançılığa və islamçılığa münasibətini eyniləşdirmək olmaz. Çünki əgər milli fəlsəfi və ictimai fikrimiz təxminən ancaq son iki əsrdə Qərb mədəniyyətilə mücadilə içində olduğu halda, irançılıq və islamlığa münasibətdə bunun tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır [26, s.14].

Müəllifə görə, ümumiyyətlə, milli maarifçilər, yəni sosial-demokratizmdən xeyli dərəcədə uzaq olan ya da ona az bağlı olan mütəfəkkirlərin həm türk dünyagörüşünə, türk mədəniyyətinə, həm də buna paralel olaraq İran mədəniyyətinə, İran fəlsəfəsinə münasibəti bir qədər fərqli olmuşdur. Ələkbərli yazır: “Milli maarifçilər, ilk növbədə, türk fəlsəfi dünyagörüşünə, türk mədəniyyətinə əsaslanmağa çalışmış, bu zaman ona xeyli dərəcədə yad gördükləri İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsinə milli mədəniyyətdən, milli fəlsəfədən mümkün olduqca uzaq tutmağa çalışmışlar. Əlbəttə, bu məsələdə milli maarifçilərimizin heç də hamısı uğurlu bir yol izləyə bilməmişlər. Belə ki, milli maarifçilərimizdən bəziləri Qərbdən gələn ideoloji görüşlərin təsiri altında, ya da məcburiyyətdən zaman-zaman İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsinə də təqdir etmişlər. İlk baxışda həm türk fəlsəfəsinə, türk mədəniyyətinə, buna paralel olaraq da İran mədəniyyətini tutmaq yaxud da onun təbliğatçısı olmaq çox da anamlı görünməsə də, ancaq dövrün şərtləri və tələbləri altında bu kimi hallarla qarşılaşmağımız qeyri-adi hesab oluna bilməz. Üstəlik, bəzi Azərbaycan türk kökənli ziyalılar da olmuşdur ki, türk mədəniyyətini, türk fəlsəfəsinə ümumilikdə, türklüyü inkar etmək yolunu tutmuş, bunun əvəzində İran mədəniyyəti, İran fəlsəfəsinə qəbul edərək arıçılığın, farsçılığın təbliğatçıları olmuşlar” [26, s.15].

Müəllifə görə, milli maarifçilikdən çıxış edən aydınlarımızdan Səhənd, H.Nitqi, Şəhriyar, S.Behrəngi, C.Heyət və başqalarının fəlsəfi və ictimai-mədəni irsinin də bütün hallarda Azərbaycan

türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi baxımından əvəzsiz olması inkar olunmazdır. Milli maarifçilərin başlıca amalı və məqsədi türk mədəniyyətini, türk tarixini, türk adət-ənənələrini, türk dilini bir sözlə, türk varlığını qorumaq, mühafizə etmək və inkişaf etdirmək olmuşdur. Bu baxımdan milli maarifçilərin dünyagörüşlərində Azərbaycan xalqının azad, hürr yaşaması ilə yanaşı, türk varlığına sahib çıxmaq və onu daima müdafiə etmək əsas yer tutmuşdur. Bizcə, milli maarifçiləri milli demokratlardan fərqləndirən əsas faktor da, onların türk varlığını müdafiə etmələri və türklüyə, türk dünyagörüşünə daha çox əsaslanmaları olmuşdur.

Müəllif hesab edir ki, uzun müddət Azərbaycan xalqının qabaqcıl mütəfəkkirlərinin bir çoxu Milli hərəkatın qalib gəlməsi üçün sosial-demokratizmə və demokratizmə böyük ümidlər bəsləmişlər. O yazır: “Şübhəsiz, Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin xeyli bir qisminin sosial-demokratizm və demokratizm əqidələrinə meyil göstərmələrində ya da inanmalarında Quzey Azərbaycanın Sovet Rusiyasının tərkibində olması da öz təsirini göstərmişdir. Hər halda Quzey Azərbaycanda mövcud olan sosializm sistemi, üstəlik güneyli ziyalılardan bir qisminin ömürlərinin son dövrlərini məhz burada yaşaması da bu məsələlərdə xeyli dərəcədə önəmli əhəmiyyət daşımışdır. Ancaq zamanla həm sosial-demokratizm və demokratizmlə hərtərəfli tanışlıq, həm də Sovet Rusiyasının ya da rus bolşevizminin əsl mahiyyətinin aşkara çıxması ilə Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin xeyli qismi, xüsusilə də, marksizmdən uzaqlaşmış və 1960-cı illərdən etibarən başlayan “İslam hərəkatı”na və digər ideyalara ümidlər bəsləməyə başlamışdır” [26, s.679].

Ümumiyyətlə, milli maarifçilərimizin Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmaları ilə yanaşı, yeni nəslin milli ruhda formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

Üçüncü cildə Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikrində milli fəlsəfənin, eyni zamanda milli fəlsəfəmizə İslam mədəniyyəti, islamlığın, o cümlədən şiəliyin təsiri də tədqiq olunmuşdur. Müəllifə görə, XX əsrdə Güney Azərbaycanda milli fəlsəfi və ictimai fikrimizin inkişafında islamlığın yeri və rolu bir neçə mərhələdə dəyərləndirilə bilər: 1) Qacarlar dövlətinin tənəzzülü dövründə islamlıq; 2) İran Pəhləvilər rejimi dövründə islamlıq; 3) İran İslam rejimi dövründə islamlıq.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, milli demokratlar, milli maarifçilər və islamçılar XX əsrdə yalnız Güney Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində deyil, bütövlükdə bölgənin mədəni-fəlsəfi və ictimai mühitində mühüm rol oynamışlar. Ümumiyyətlə, bu bölgənin istər fəlsəfi-mədəni, istərsə də ictimai-siyasi mühitinin şəkillənməsində əvvəllər olduğu kimi son əsrdə də və hazırda da Azərbaycan türk mütəfəkkirləri mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu bölgədə türk varlığının neçə minillikdən gələn tarixi bir damğası vardır. Ona görə də zaman-zaman ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi mühitdə hər hansı dəyişikliklərin, sıçrayışların olması türk varlığını, türk damğasını aradan qaldıra bilməmişdir və bilməyəcək də [26, s.683].

Biz, kitabın üçüncü bölümündə Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin yalnız yaradıcılıqlarını və dünyagörüşlərini deyil, eyni zamanda onların daima dəyişən regionun və dünyanın elmi mühitində necə əhəmiyyətli yer tutduğunu da ifadə etmək istəmişik. Zərrə qədər də olsun şübhə etmərik ki, yeni nəsillər türk aydınları da, sələfləri kimi, hər hansı cərəyanlara və ideyalara tapınmalarından asılı olmayaraq əsas türk çəyirdəyindən, türk nüvəsindən, türk dünyagörüşündən heç bir zaman uzaqlaşmayacaqlar. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinin mədəni-fəlsəfi irsi hər birimiz üçün çox önəmlidir.

Nəticə / Conclusion

Bizcə, bu kitabların dəyəri ondadır ki, zəngin Azərbaycan türk düşüncə tarixi dərinləndirilib. Eyni zamanda, bu üçcildlik mədəniyyət hadisəsi olmaqla yanaşı, mədəniyyətin çox mühüm bir aspektini təşkil edən fəlsəfə hadisəsidir. Bu kitabın belə rezonans əldə etməsinin bir səbəbi də indiyə qədər Azərbaycan fəlsəfə tarixinin 3-cü və 4-cü cildlərinin yazılmamasıdır. Deməli, kitab Azərbaycan türk fəlsəfəsinin daxili tələbatına, ehtiyacına uyğun olaraq ortaya çıxmışdır. Üçcildlikdən hiss olunur ki, müəllif yaradıcıdır, müstəqil fikirləri var və fikirlərini sıraya düzməyi bacarır. Ona görə də bu kitabları bir mənbə kimi qəbul etmək olar. Bütövlükdə hər üç cild çox dəyərli, zəngin bir əsərdir və böyük bir elmi uğurdur, elmi-fəlsəfi hadisədir. Ən əsası Azərbaycan

fəlsəfə tarixinin yazılmamış bir dövrünə işıq salan dəyərli əsərlərdir.

Unutmaq olmaz ki, türk tarixinin, türk fəlsəfə tarixinin öyrənilməsinə maraq müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra yenidən başlayıb. Ancaq təxminən 30 il müddət keçməsinə baxmayaraq Azərbaycanda türk xalqlarının tarixini, türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixini ortaya qoyan sanballı əsərlər çox azdır, hətta yox dərəcəsinədir. Özü də təkcə Azərbaycanda deyil, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və hətta Türkiyədə də belə əsərlər çox azdır və ancaq son illərdə bəzi cəhdlər edilir. Ona görə də etiraf etməliyik ki, bu üçcildliyi XIX-XX əsrlərlə bağlı Azərbaycanda türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin yazılmasını ilk cəhd kimi qiymətləndirmək olar.

Üçcildliyin üstün cəhətlərindən biri odur ki, müəllif Azərbaycanın fəlsəfəsini də, tarixini də, mədəniyyətini də bir bütöv şəkildə tədqiq etmişdir. Kitabların ən böyük və önəmli əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə, ümumiyyətlə, ictimai-siyasi fikir tarixinə bütöv bir yanaşma vardır. Biz bilirik ki, XIX-XX əsrlər fəlsəfi fikir tarixinə aid daha çox Quzey Azərbaycan türk mütəfəkkirləri araşdırılmış, Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinə isə çox az yer verilmişdir. Müəllifin bu kitablarında bu dövrdə yaşamış yalnız Quzey Azərbaycan deyil, Güney Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinə də geniş yer verməklə bir ilkə imza atmışdır.

Digər tərəfdən kommunizm dövründə, yəni Sovetlər Birliyi sistemində, bildiyimiz kimi dini fəlsəfə ilə məşğul olan türk-azərbaycanlı böyük ilahiyyatçılara müraciət edilmirdi. Müəllif kitablarında bu işi də öz öhdəsinə götürmüşdür. Burada tanınmış Azərbaycan türk ilahiyyatçılarından Əbuturab Axundoğlu, Əbdüssəlam Axundzadə, Axund Pişnamazadə və başqalarına geniş yer verilmişdir.

Kitabda Azərbaycan türk mütəfəkkirləri arasında qadın, xanım düşüncə sahiblərinə yer vermək də təqdirəlayiq haldır. Xüsusilə də Tahirə Qürrətül-Eyn, Fatma Kəminə, Natəvan, Mərziyyə Üskiyi, Heyran xanımın yaradıcılığının ayrıca araşdırılması müsbət haldır.

Burada bir faktor da var ki, bizim üçün çox əhəmiyyətlidir: fəlsəfi fikrin təkamülü, transformasiyaları və fəlsəfi refleksiya. Əgər fəlsəfi fikrin transformasiyalarına müasir və ya qeyri-müasir fəlsəfi yanaşma çərçivəsində baxılırsa, bu artıq fəlsəfidir. Bu mənada kitablarda fəlsəfi refleksiya məsələsi çox prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan fəlsəfi fikrini göstərmək üçün “Azərbaycan fəlsəfəsi”, “Azərbaycan türk fəlsəfəsi” anlayışlarına fəlsəfi məzmun vermək lazımdır. F.Ələkbərliyə qədər qədər həmin anlayışlara hələ heç kim fəlsəfi məzmun verməyib. Deməli, buradan bir qənaətə gəlirik ki, bütövlükdə indiyə qədər daxilə hesablanmış fəlsəfi refleksiyamız zəif olmuşdur və F.Ələkbərli ilk dəfə bunu gücləndirməyə cəhd göstərüb. Başqa sözlə, müəllif indiki vəziyyətimizə və keçmişimizə münasibətdə sırf fəlsəfi refleksiyayı, fəlsəfi münasibəti önə çəkməyə çalışmışdır. Ələkbərli Azərbaycan türk mütəfəkkirlərinə münasibətdə hər birinin tarixi zaman, məkan kontekstində, Azərbaycan türk fəlsəfi fikrinin təkamülündə, yerində rolunu nəzərə almağa çalışmışdır. Deməli, kitabda metodologiya ilə yanaşı, fəlsəfi refleksiya da doğru müəyyənləşmişdir.

Bütün bunların fonunda Faiq Ələkbərlinin bu kitablarının nailiyyət olduğunun bir aspektini də deyə bilərik ki, o da kitabın məzmunu ilə bağlıdır. Kitablarda çox zəngin bir material var, dərin elmi bir təhlil vardır. Faiq müəllim o mənada fəlsəfi fikir tarixinə xidmət edir ki, onların hamısını sistemləşdirib bir araya gətirib. Bu kitablar məzmunca da, mahiyyətcə də çox uğurludur.

Kitabla bağlı mühüm məsələlərdən biri də, anlayış və kateqorial aparatın müəyyənləşdirilməsi və irəli sürdüyü ideyaları ilə elm sahəsində geniş müzakirələrə meydan verməsidir. Müəllif metodologiya ilə yanaşı, tədqiqat sahəsinə aid olan anlayışlara da çox doğru yanaşmışdır. Başqa sözlə, kitabda müəllifin özünəməxsus metodologiyası var ki, bu, bütün ictimai elmlərin (tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və s.) təftişi və fəlsəfi fikir tarixinə yeni yanaşmadır. Ən əhəmiyyətlisi də odur ki, üçcildlik Azərbaycanın fəlsəfi fikir tarixinə ilk sistemli baxışdır, olduqca aktualdır və yenilikçidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006.

2. Ağaoğlu Ə. Qafqazda milli məsələ. Bakı: Mütərcim, 2019.
3. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.
4. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: «Şərq-Qərb», 2005.
5. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı: «Şərq-Qərb», 2005.
6. Axundov R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1977.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: "Elm", 2007.
9. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005.
10. Biriya M.B. Əsərləri. Bakı: "Elm", 2010.
11. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: «Lider nəşriyyat», 2005.
12. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: «Lider nəşriyyat», 2005.
13. Caferi A.M. Taki. Evrensel İnsan Hakları. İslam ve Batı Düzenlerinin Mukayesesi. İstanbul: Kevser, 2016.
14. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006.
15. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006.
16. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Şərq-Qərb», 2005.
17. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı: Elm və təhsil, 2011.
18. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı: Elm və təhsil, 2014.
19. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-Fürusət. Bakı: Elm, 1994.
20. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərənəşr, 1996.
21. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997.
22. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.
23. Xiyabani Ş.M. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı: "Müəllim", 2010.
24. Ələkbərli F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 504 səh.
25. Ələkbərli F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 864 səh.
26. Ələkbərli F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). III hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 684 səh.
27. Ələkbərli F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı: "Xan" nəşriyyatı, 2017, 512 səh.
28. Əfqani C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1998.
29. Əfəndiyev S.M. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. 2-ci cild. Bakı: Azərənəşr, 1990.
30. Marağalı Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: «Avrasiya press», 2006.
31. Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004.
32. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I c, II cildə, Bakı: Azərənəşr, 1977.
33. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004.
34. Nitqi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005.
35. Oxtay Ə.N. Əsərləri. Bakı: "Qoliot Qkup", 2009.
36. Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənəşr, 2016.
37. Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005.
38. Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. Bakı: «Çıraq» nəşriyyatı, 2009.
39. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1990.
40. Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı: "Təknur", 2013.
41. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: «Çıraq» 2008.
42. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı: Təknur, 2012.

- 43.Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Lider nəşriyyatı», 2005.
- 44.Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- 45.Sübhani U. C. İslamda əqidə əsasları. Bakı: “Qələm” nəşr., 2003.
- 46.Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı:Avrasiya press, 2005.
- 47.Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005.
- 48.Tabatabai A. S. M. H. El-Mizan Fi Tefsiril-Kuran. 1-ci cild. İstanbul: Kevser, 2017.
- 49.Tərbiyə M. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Elm, 1987.

Göndərilib: 01.05.21 Qəbul edilib: 19.07.21